

Epiloog

Cultuur kan duurzaamheid diepere betekenis geven

Cultuur is bij uitstek geschikt om mensen bewust te maken van duurzaamheid en hun rol daarin. Juist door haar andere manier van communiceren dan gebruikelijk is, kan ze met haar creativiteit mensen raken en meekrijgen.

Deze *Boekman* presenteert een rijkdom aan invalshoeken rond het thema cultuur en duurzaamheid. Dat geeft aan dat duurzaamheid steeds meer begint te leven binnen de cultuursector. Met enthousiasme geven verschillende auteurs inzicht in de manier waarop zij bijvoorbeeld monumenten, musea, theaters, bibliotheken, de filmset, audiovisuele producties en de modesector proberen te verduurzamen. Tegelijkertijd laten de bijdragen zien dat duurzaamheid nog geen vanzelfsprekend, integraal onderdeel is van het denken en doen. De weg daarheen beschrijven velen als een zoektocht. De praktische handvatten die Jan Willem van Bokhorst aanreikt, kunnen daarbij zeker helpen. Ik zal in deze epiloog de puzzelstukken van het thema 'Cultuur en duurzaamheid' zo in elkaar proberen te leggen dat het een integraal geheel wordt en iedereen er op zijn of haar manier mee aan de slag kan.

Duurzaamheid: een kwestie van beschaving

Alhoewel vooral de industrie, het transport en de landbouw de meeste vervuiling veroorzaken, leidt uiteindelijk een ieders gedrag opgeteld tot de grote milieucrisis waarin we nu verkeren. Duurzaamheid is van iedereen. Het is een kwestie van beschaving hoe wij als mens onze planeet leefbaar houden voor alle levende wezens. Aan het bereiken van die innerlijke beschaving kan de cultuursector een wezenlijke bijdrage leveren.

In een aantal artikelen in dit nummer wordt het belang van cultuur benadrukt om mensen bewust te laten worden van duurzaamheid en hun eigen rol daarin. Daarnaast kan kunst reflecteren op de relatie mens-natuur en een breder, duurzaam welvaartsbegrip. Deze diepere betekenis van duurzaamheid kunnen creatieve makers overdragen op een manier die mensen op gevoelsniveau raakt. De cultuursector kan dan ook een belangrijkere rol spelen in het bestrijden van de milieucrisis dan de mensen in de sector zelf misschien denken. Vanuit mijn praktijkervaringen in het integreren van duurzaamheid in de strategie van individuele bedrijven en in productketens en in het bouwen van netwerken van partijen om gezamenlijk concrete initiatieven te realiseren op het gebied van energietransitie en circulaire economie,

zal ik proberen te verduidelijken hoe dit voor elkaar te krijgen. Die ervaringen laten zien dat het bij duurzaamheid maar ten dele draait om vakinhoudelijke kennis. Het heeft allereerst te maken met een levenshouding: hoe wil ik omgaan met hetgeen de aarde ons biedt. Het antwoord op die vraag bepaalt de stappen die je kunt en wilt zetten.

Zonder visie geen houvast

Wil je echt werk maken van duurzaamheid in je organisatie, dan is het van belang om hierover als organisatie een gezamenlijke visie en missie te formuleren. Zo kun je ook intern draagvlak creëren voor de noodzaak om duurzaamheid te integreren in het denken en doen. Dit doel moet aansluiten bij de manier waarop je je als organisatie wilt positioneren. Elke organisatie staat in de maatschappij en moet zich daartoe verhouden, ook in de culturele sector. Van elke onderneming wordt verwacht dat zij niet alleen economisch rendement maakt maar ook bijdraagt aan welzijn en verbetering van het milieu (Cramer 2002). Bedrijven die dit bredere welvaartsbegrip tot de kern van hun bedrijfsactiviteiten maken en dat ook in hun visie en missie tot uitdrukking brengen, zijn beter in staat om tegemoet te komen aan de wensen vanuit hun stakeholders en aan de bredere maatschappelijke omgeving (SER 2000). Zij beschouwen duurzaamheid dan niet als een marketinginstrument om hun product te greenwashen, maar zijn daadwerkelijk gericht op het duurzamer maken van hun product of dienst. Daarbij zal de ene onderneming zich ambitieuzer opstellen dan de andere, maar wel met eenzelfde uitgangspunt: duurzaamheid is integraal onderdeel van onze onderneming. Organisaties en individuen binnen de culturele sector staan voor een vergelijkbare keuze: wordt duurzaamheid gezien als een van de operationele taken of als wezenlijk onderdeel van de visie en missie? Mijn advies is: kies voor het laatste.

Hoe breed duurzaamheid wordt opgevat, is een afweging die je als organisatie maakt. Gaat het vooral over milieu? Of gebruik je de bredere definitie van duurzaamheid van de Brundtland Commissie (World Commission on Environment and Development 1987) die luidt: 'een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder de behoeften van

toekomstige generaties, zowel hier als in andere delen van de wereld, in gevaar te brengen”?

Duurzame ontwikkeling is hier gericht op het zoeken van een balans tussen milieu, economie en welzijn. Francesca Allievi gaat in deze *Boekman* nog een stap verder. Zij stelt dat in het discours over duurzame ontwikkeling de spanningen tussen economische, sociale en milieuaspecten uit het oog worden verloren. De focus op economische ontwikkeling negeert de grenzen aan het milieu, aldus Allievi. Daarom bepleit zij te spreken over duurzame welvaart. Hierbij wordt economische groei niet beschouwd als noodzakelijk voor het menselijk welzijn, wordt duurzaamheid bekeken met een duidelijker ecologische blik, met oog voor de grenzen aan onze planeet, en krijgt gelijkheid een centrale rol toebedeeld bij welvaart. En nog belangrijker, door de introductie van duurzame welvaart

verkrijgt cultuur inherente waarde in haar wezenlijke rol voor het voortbestaan van de mens en ons collectief welzijn, zo stelt Allievi.

Strategische keuzes maken

Wanneer je als organisatie de gezamenlijke missie en visie en het daaraan gekoppelde maatschappelijk doel hebt geformuleerd, is de volgende stap: welke strategische keuzes maak je? Hierbij moet een onderscheid gemaakt worden in drie hoofdactiviteiten:

- 1 Verankering van duurzaamheid in de kernactiviteit van de culturele organisatie.
- 2 Verduurzaming van huisvesting, inkoopbeleid, facilitaire diensten, buitendiensten en bankieren.
- 3 Bevordering duurzaam gedrag bij publiek en medewerkers.

Koehorst in 't Veld, installatie
De Achtergrond, onlinetentoon-
 stelling *De afbreekeconomie*, tot en
 met 31 december 2021, Museum
 Boijmans Van Beuningen, Rotterdam.
 Fotografie: Koehorst in 't Veld

Uit de strategische keuzes die de organisatie maakt in bovenstaande drie activiteiten wordt een concreet plan van aanpak opgesteld. Hoe je strategie verankert in de organisatie hangt af van de grootte van de organisatie en de taakverdeling daarbinnen. Maar elke organisatie, groot of klein, zal moeten rapporteren welke voortgang is geboekt (ten opzichte van een eerste nulmeting). Op deze manier communiceer je intern en extern over wat je op het gebied van duurzaamheid hebt bereikt, en welke verantwoordelijkheid je neemt naar je eigen personeel, je klanten van wie je producten inkoopt, je publiek en de wetgever (in verband met bijvoorbeeld energiemaatregelen). De tien basisprincipes die Van Bokhorst in zijn artikel opsomt, zijn een mooie uitwerking van wat hierboven kort staat beschreven.

Verankering van duurzaamheid in de kernactiviteit van de culturele organisatie

Wie je als organisatie bent, komt het meest prominent naar voren in je eigen kernactiviteit. Bij een toneelgezelschap is dit natuurlijk anders dan bij een museum, poppodium of cultureel erfgoed. Maar alle culturele organisaties positioneren zich vanuit hun eigen missie, visie en maatschappelijk doel naar hun publiek en de maatschappij. Hoe doorleefder deze positionering is, des te overtuigender komt het over. Geen kunst als vernislaag vergelijkbaar met greenwashen bij bedrijven, maar een krachtig beeld hoe je je als organisatie presenteert en welke waarden je wilt uitstralen. Van daaruit is de brug naar duurzaamheid gemakkelijk te slaan.

Verschillende bijdragen in deze *Boekman* benadrukken het belang van cultuur om de urgentie van de klimaatcrisis en andere grote maatschappelijke problemen te tonen. Zoals Bjorn Schrijen in de inleiding terecht schrijft, kan kunst laten zien wat er verloren gaat als er geen actie wordt ondernomen, en helpen om de emoties die dat oproept om te zetten in creativiteit. Kunst kan bang maken of juist hoop bieden. Kunst kan ook verbeelden. Zo stelt Schrijen: ‘De nieuwe ideeën en systemen die nodig zijn vereisen creativiteit: om buiten bestaande kaders te denken en een nieuwe wereld te helpen schetsen. Dat is bij uitstek het terrein van kunstenaars en creatieve geesten.’

Vergelijkbare uitspraken komen in andere bijdragen naar voren. In de bijdrage van Kim van der Meulen gaat het over creatie en design die maatschappelijke vraagstukken kunnen helpen oplossen. Jet Bakels en Sophie Elpers spreken over immaterieel erfgoed als hefboom voor duurzaamheid. Volgens hen spelen bij immaterieel erfgoed praktische, sociale, economische en emotionele aspecten een rol. Dat biedt kansen voor een duurzame toekomst. Bijvoorbeeld door mee te bewegen met het landschap, emotioneel mede-eigenaar te worden van land of naar de bever te kijken. Het zijn allemaal voorbeelden van de wijze waarop je in je kernactiviteit een vorm van maatschappelijke bewogenheid kunt overbrengen. En ten slotte geeft Anne van den Dool een rijk palet aan manieren waarop openbare bibliotheken duurzame ontwikkeling integreren in hun collecties, activiteiten en beleid en daarmee de meerwaarde van de bibliotheek als openbare ruimte in de lokale samenleving laten zien.

Verduurzaming van de huisvesting, inkoopbeleid, facilitaire diensten en buitendiensten

Een tweede hoofdactiviteit is de verduurzaming van alles wat te maken heeft met de eigen huisvesting, inkoopbeleid, facilitaire diensten en buitendiensten. Dat is voor de cultuursector een geheel ander terrein dan de eerste hoofdactiviteit. Gelukkig is er al veel informatie om hierbij te assisteren, zie hiervoor bijvoorbeeld www.mvonderland.nl en www.pianoo.nl. Maar dan nog zal het even zoeken zijn waar te starten. Zoals Van Bokhorst aangeeft, is het goed om eerst een nulmeting te doen, te beginnen op energie-, water- en grondstoffengebied. Energie is gemakkelijk te checken. Kijk op je gas- en elektrarekening hoeveel je jaarlijks verbruikt. Uitgangspunt is dat je ten minste moet voldoen aan het *Activiteitenbesluit Milieubeheer*.¹ Dit eist dat je alle energiemaatregelen die zich binnen vijf jaar of minder terugverdienen, moet uitvoeren en dat je moet rapporteren over de genomen energiebesparingsmaatregelen.

De reportage over het Wilminktheater en Muziekcentrum Enschede in deze *Boekman* laat mooi zien hoe dit in zijn werk gaat. Marco Rouw, manager productie & techniek, introduceerde circa drie jaar geleden, samen met een collega →

uit het managementteam, zijn ambitie tot verduurzaming bij de directie. Een beleidsdocument, waarin ze lieten zien hoe je als theater kunt verduurzamen en wat dit oplevert, vormde de start van een verduurzamingstraject. 'Als we dat niet hadden gedaan, dan zaten we nu met een afschuwelijk hoog energieverbruik', zo stelt Rouw. Ook de inspanningen om voor de Nederlandse monumenten met behulp van de Duurzaam Erfgoed Routekaart 60 procent CO₂ te reduceren tegen 2040, beschreven door Ilse Koreman en Tirzah Schnater, is een passend voorbeeld. Zij benadrukken dat het belangrijk is om bij toch al gepland groot onderhoud verduurzaming mee te nemen en daarbij te profiteren van alle technieken en innovaties die nu exponentieel toenemen. Monumenten kunnen daarna nóg langer mee, en blijven boegbeelden van ons cultuurlandschap. Mijn ervaring binnen het bedrijfsleven is dat als je eenmaal met energiemaatregelen aan de slag gaat, dit je blik verruimt waardoor je steeds meer mogelijkheden ziet. Dus de geplande 60 procent CO₂ kan wel eens veel hoger uitpakken. En eerlijk gezegd is dat ook noodzakelijk.

Niet alleen op energiegebied maar ook op het gebied van water en grondstoffen valt veel te besparen en vernieuwen. Ook hier is het goed te weten wat de stand van zaken is, om vervolgens te kijken welke maatregelen echt zoden aan de dijk zetten. Natasja Admiraal laat dat in haar bijdrage duidelijk zien aan de hand van duurzame initiatieven in de modewereld. Deze zeer

vervuilende en grondstoffen verslindende industrie zou moeten vertragen en overgaan op slow fashion. Dat betekent het gebruik van seizoenoverschrijdende of tijdloze kledingstukken die voorbijgaan aan trends en waar je minder snel op uitgekeken raakt.

Vaak wordt vergeten op duurzaamheid te letten bij het inkoop- en aanbestedingsbeleid, terwijl daarmee veel milieuwinst te boeken is (Oppen et al. 2018). Het zorgvuldig omgaan met producten en grondstoffen (circulair denken) kun je ook toepassen in je eigen organisatie. Wanneer gooi je producten weg en hoe? Kun je een product ook opknappen of een upgrade geven en opnieuw gebruiken? Wordt afval zorgvuldig gescheiden? Wat doet de afvalinzamelaar met die gescheiden afvalstromen? Als dit niet op zijn minst hoogwaardige recycling is, is een overstap naar een andere inzamelaar een optie. Introduceer daarom intern een duurzaam inkoopbeleid. Hierbij kun je letten op milieu (energie, water, grondstoffen en toxiciteit), welzijn (goed voor de eigen werknemers qua beloning, werksfeer en diversiteit, maar ook voor de keten (fair price)) en economie (bijdrage aan werkgelegenheid, goede prijs/kwaliteit). Van belang is om niet alleen te kijken naar wat je inkoopt maar ook of het daarna verantwoord kan worden teruggebracht in de kringloop. Een optie is om stoelen mooi op te knappen en her te gebruiken in plaats van nieuwe te kopen. En let bijvoorbeeld bij het maken van voorstellingen goed op materialen, kleding en technisch materieel: wat wordt er gebruikt en wat wordt er na afloop mee gedaan? Dit inkoopbeleid is binnen de organisatie van belang maar ook voor buitenlocaties, bijvoorbeeld tijdens een festival of op een filmset. Els Rientjes geeft van dit laatste een mooi voorbeeld. Zij probeert met haar stichting Green Film Making als duurzaamheidsmanager de filmbranche te stimuleren een duurzame aanpak te volgen in alle aspecten van het filmvak, met de nadruk op productie.

Tot slot kun je als culturele organisatie bijdragen aan duurzaamheid door duurzaam te bankieren. Als je zo kapitaalkrchtig bent dat je belegt in aandelen, obligaties en/of specifieke fondsen, wees je dan bewust van de keuzes die je kunt maken in waarin je belegt en welke sectoren je wilt uitsluiten.

Van belang is om niet alleen te kijken naar wat je inkoopt maar ook of het daarna verantwoord kan worden teruggebracht in de kringloop

Bevordering duurzaam gedrag bij je publiek en medewerkers

Deze hoofdactiviteit komt wat minder naar voren in de bijdragen in deze *Boekman*. Integratie van duurzaamheid in de organisatie kan echter niet zonder het betrekken van de eigen werknemers, het publiek of de klanten. De uitstraling die een organisatie nastreeft, komt ook tot uitdrukking in de relatie met publiek of klanten. Stimuleer daarom dat de eigen werknemers op het werk bewust omgaan met energie, water en grondstoffen. Dat klinkt abstract maar is heel concreet te maken. Denk aan simpele dingen als je eigen waterfles meenemen, plastic flesjes uitbannen, ledlicht gebruiken en computer uitzetten bij niet gebruik, geen/minder vlees en meer gezond voedsel in de bedrijfskantine aanbieden, papiergebruik minimaliseren. Bevorder (zo mogelijk financieel) ook dat alle medewerkers met de fiets, lopend of met het ov naar het werk komen.

Straal naar de bezoekers van voorstellingen of klanten uit dat duurzaamheid binnen de organisatie serieus genomen wordt. Dat geldt voor de catering, het zo min mogelijk gebruiken van verpakkingsmateriaal en plastic flesjes, duidelijk aangeven hoe bezoekers met de fiets, trein, bus en lopend naar de voorstelling of het evenement kunnen komen tot zichtbare maatregelen zoals waterbesparende toiletten en kranen en sensoren die automatisch in bepaalde ruimtes (zoals wc's) het licht uitschakelen wanneer er geen mensen bewegen.

Belangrijke rol voor de gemeenten

Twee bijdragen gaan nadrukkelijk in op de rol van de overheid, met name de gemeenten. Schrijen benadrukt in zijn inleiding dat gemeenten cruciaal zijn bij het verduurzamen van de culturele sector. Zij financieren grotendeels de culturele infrastructuur en zijn eigenaar van veel cultureel vastgoed. Gemeenten kunnen daarvoor verduurzaming sterk stimuleren, maar de afhankelijkheidsrelatie tussen hurende instelling en verhurende gemeente kan ook remmend werken. Bijvoorbeeld wanneer een culturele instelling wil verduurzamen maar de gemeente geen geld beschikbaar heeft of wil lenen om duurzame aanpassingen aan het gebouw te financieren. Een positief voorbeeld geven Carin Roest en Marjo Schlaman in hun bijdrage over

de verduurzaming van theaters en musea. Er is een digitaal kennisplatform in ontwikkeling, dat een zogenoemde Groene Menukaart voor de cultuursector aanbiedt. Deze is gemaakt op basis van de ervaringen in de Metropoolregio Amsterdam (MRA). De relatief grote omvang van de culturele infrastructuur in deze regio (meer dan 2000 unieke culturele gebouwen en/of plekken) en het bereik in publiek hebben een duidelijke impact op het milieu in de regio. Daarom is met de Actie Duurzaamheid & Cultuur een impuls gegeven aan het opschalen en versnellen van de verduurzaming van de cultuursector in de regio. Hierbij wordt voortgebouwd op de succesvolle aanpak die al is ingezet in de koplopersteden Haarlem en Amsterdam.

Tot slot

De cultuursector heeft nog een hele reis af te leggen op weg naar duurzaamheid. Maar het huidige tempo waarin initiatieven op dit terrein elkaar opvolgen, laat zien dat het snel kan gaan. Als de urgentie gevoeld wordt en de mogelijke weerstand om erin te duiken overwonnen wordt, kan de cultuursector een factor van betekenis worden in de strijd tegen milieuvervuiling, de klimaatcrisis en de overconsumptie van grondstoffen. Juist door zijn andere manier van communiceren dan gebruikelijk is, kan hij met zijn creativiteit mensen raken en meenemen op deze reis. De cultuursector heeft goud in handen. Gebruik dat om de wereld ook voor toekomstige generaties leefbaar te houden. •

Literatuur

- Cramer, J. (2002) *Ondernemen met hoofd en hart, duurzaam ondernemen: praktijkervaringen*. Assen: Koninklijke van Gorcum.
- Oppen, C. van, G. Croon en D. Bijl de Vroe (2018) *Circulair inkopen in 8 stappen*. Utrecht: Copper8.
- Sociaal-Economische Raad (2000) *De winst van waarden*. Den Haag: SER.
- World Commission on Environment and Development (1987) *Our common future*. Oxford: Oxford University Press

Noot

- 1 wetten.overheid.nl/BWBR0022762/2021-01-01

Jacqueline Cramer is hoogleraar duurzaam innoveren en actief betrokken bij realisatie van de circulaire economie en energietransitie in productketens en regio's. Van 2007-2010 was zij Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer